UNIVERSITY OF AMSTERDAM

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Onbeschaafd, primitief of gewoon anders?

Gnade, M.

Publication date
2009
Document Version
Final published version
License
CC BY-NC-ND

Link to publication

Citation for published version (APA):
Gnade, M. (2009). *Onbeschaafd, primitief of gewoon anders?* (Oratiereeks; No. 322). Vossiuspers UvA.

General rights
It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations
If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: https://uba.uva.nl/en/contact, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, P.O. Box 19185, 1000 GD Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

UvA-DARE is a service provided by the library of the University of Amsterdam (https://dare.uva.nl)

Download date:09 Sep 2026

Universiteit van Amsterdam

Marijke Gnade

Onbeschaafd, primitief of gewoon anders?

Faculteit der Geesteswetenschappen

Onbeschaafd, primitief of gewoon anders?

Vossiuspers UvA is een imprint van Amsterdam University Press.
Deze uitgave is totstandgekomen onder auspiciën van de Universiteit van Amsterdam.

Dit is oratie 322, verschenen in de oratiereeks van de Universiteit van Amsterdam.

Omslag: Crasborn BNO, Valkenburg a/d Geul
Opmaak: JAPES, Amsterdam
Foto omslag: Carmen Freudenthal, Amsterdam

ISBN 978 90 5629 568 4
e-ISBN 978 90 4851 049 8

© Vossiuspers UvA, Amsterdam, 2009

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voorzover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, St.b. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, St.b. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 882, 1180 AW Amstelveen). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Onbeschaafd, primitief of gewoon anders?

Rede

uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van
bijzonder hoogleraar Archeologie van pre-Romeinse culturen in Centraal Italië
aan de Universiteit van Amsterdam
op 27 november 2008

door

Marijke Gnade

Vossiuspers UvA

Mevrouw de Rector Magnificus,
Geachte Decaan,
Geachte leden van het Curatorium,
Geachte leden van het Bestuur van de Allard Pierson Stichting,
Zeer gewaardeerde collega's en andere toehoorders,
Lieve vrienden en familie,

Onze multiculturele samenleving staat hoog op de politieke agenda en is inzet van een brede maatschappelijke discussie. Hoe tolerant zijn wij ten opzichte van andere culturen in eigen land en in hoeverre kunnen wij immigranten vragen zich aan te passen? Tegelijkertijd worstelt de tweede of derde generatie immigranten vaak met een identiteitsprobleem. Voelen zij zich meer verwant met de tradities die zij van huis uit hebben meegekregen of met de Nederlandse gewoonten waarmee zij in het dagelijkse leven te maken hebben? Deze vragen hebben alles te maken met etniciteit. Hoe belangrijk vinden wij het dat onze etniciteit gewaarborgd en herkenbaar blijft? Is iemand die in Nederland is geboren uit Marokkaanse ouders etnisch een Nederlander of een Marokkaan? Zijn daar criteria voor te geven, of gaat het er alleen om tot welke etnische groep iemand zichzelf rekent? Vragen waar moeilijk een antwoord op te krijgen is, terwijl we er wel dagelijks mee te maken hebben.

Met deze woorden begon een van mijn studenten in 2001 haar scriptie over de Sabijnen, een pre-Romeinse bevolkingsgroep die volgens de antieke traditie een grote rol speelt in de ontstaansgeschiedenis van Rome.[1] Zij gebruikte de actualiteit om aan te geven dat multiculturaliteit geenszins te beschouwen is als een nieuw fenomeen, maar eerder van alle tijden is.

Dat de discussie rond etniciteit en identiteit nog niets aan actualiteit heeft ingeboet, moge blijken uit de commotie die ontstond naar aanleiding van een toespraak van prinses Máxima, september vorig jaar, waarin zij gewag deed van haar zoektocht naar de Nederlandse identiteit, identiteit die zij niet had kunnen vinden.[2] Zij beriep zich daarbij op haar eigen ervaringen en gevoel dat identiteit zich

niet binnen kaders laat plaatsen, maar dynamisch en flexibel is en afhankelijk van omstandigheden. Groot was de consternatie bij sommige Nederlanders die zich nota bene door een buitenlander hun identiteit ontzegd zagen, althans zo werd de boodschap opgevat. De eigenlijke boodschap dat wij, evenals Máxima zelf, deel uitmaken van een multiculturele samenleving waar verschillende identiteiten en loyaliteiten naast elkaar kunnen bestaan en waar je je soms het één voelt, terwijl je het ander bent, werd door velen niet begrepen. Sinds de lezing van Máxima is de discussie over etniciteit, identiteit en multiculturaliteit alleen nog maar intenser geworden. De kranten staan er bol van.

In de Oudheid, waar ik vandaag met u naartoe wil, was multiculturaliteit waarschijnlijk net zo'n gegeven als vandaag de dag. In het mediterrane gebied dat wij als klassiek archeologen bestuderen, leefden talloze bevolkingsgroepen die wij dankzij antieke auteurs van naam kennen. Zo weten wij bijvoorbeeld dat er in Athene in de vijfde en vierde eeuw v. Chr. vele nationaliteiten naast elkaar leefden, terwijl het Rome uit dezelfde tijd als een open en kosmopolitische stad te boek staat. Maar ook voor andere, kleinere gemeenschappen uit eerdere perioden bestaan genoeg aanwijzingen dat het open samenlevingen waren. Het is daarbij echter de vraag of in de Oudheid het besef van de eigen etnische identiteit net zo sterk ontwikkeld was als vandaag en – als dat besef al aanwezig was – op welke wijze zich dat manifesteerde en hoe wij dat als onderzoekers van nu zouden kunnen herkennen. Overkoepelend is er de vraag die vooral archeologen bezighoudt, of het überhaupt mogelijk is om aan de hand van materiële cultuur etniciteit te herkennen.

Sinds het eind van de jaren tachtig van de vorige eeuw is hierover binnen de archeologie een levendig debat gevoerd.[3] Volgens de algemene opvatting gaat men er tegenwoordig van uit dat etniciteit niet een biologisch maar een sociaal fenomeen is dat geconstrueerd is en bepaald wordt door maatschappelijke omstandigheden.

De beste manier om een beeld te krijgen van de etnische identiteit van een bepaalde gemeenschap is via de eigen literatuur. Niet alleen kan via het geschrevene de geschiedenis worden overgedragen, maar is het ook mogelijk voor buitenstaanders zich een beeld te vormen van hoe leden van een bepaalde gemeenschap zichzelf zien en hoe zij zich willen profileren. Het gaat in feite om wat mensen van zichzelf zeggen, het zelfbeeld dat zij uitdragen, waarbij genetische dan wel linguïs-

tische of culturele aspecten gebruikt kunnen worden om dit zelfbeeld tot uitdrukking te brengen. Het verschil tussen etnische groepen en andere sociale groepen in de maatschappij wordt bepaald door criteria als een gemeenschappelijke afkomst, een gemeenschappelijke mythe van herkomst en associaties met een bepaald gebied of territorium. Voorop staat echter dat de groep zelf bepaalt welke criteria van belang zijn om haar identiteit te bepalen.

Het probleem dat zich hierbij voor prehistorische archeologen voordoet is duidelijk: zonder geschreven teksten, zo lijkt het, is de mogelijkheid van etnische interpretatie gering. Toch zijn er situaties denkbaar waarin etnische groepen hun materiële cultuur, hoewel geen definiërend criterium op zichzelf, wel degelijk kunnen inzetten om de eigen etniciteit uit te drukken en etnische grenzen te markeren. Met name in situaties van crisis, conflict of onderdrukking zijn dit soort manifestaties van het eigene dan wel de bewustwording daarvan een gegeven. De materiële cultuur kan in dergelijke gevallen dus worden gebruikt of herkend als een kenmerk of symbool van de specifieke etnische groep.

Voor wie zich met culturele en etnische identiteiten bezighoudt, biedt het antieke Italië een schatkamer aan mogelijkheden. Vanaf de tiende eeuw v. Chr. is er sprake van een cultureel onderscheid in regionale zin waaraan namen van archeologische culturen worden gekoppeld. In de hierna volgende eeuwen vindt er een steeds groter wordende culturele differentiatie plaats die in de historische periode verbonden wordt aan verschillende, zich van elkaar onderscheidende bevolkingsgroepen.

Voor de antieke Griekse en Romeinse auteurs moet etniciteit een maatschappelijk gegeven zijn geweest. Zo wordt de vroege geschiedenis van Rome traditioneel gekoppeld aan drie etnische groepen. Het zijn de Latijnse koningszonen Romulus en Remus aan wie de stichting van Rome wordt toegeschreven, het zijn vervolgens de Sabijnse vrouwen die de tweede generatie Romeinen voortbrengen en het zijn Etruskische koningen die in de zesde eeuw de scepter over Rome zwaaien. Het zijn deze drie groeperingen die de traditionele etnische compositie van het vroege Rome uitmaken en die, legendarisch of niet, in de historische perceptie van de latere Romeinse aristocratie een fundamentele rol spelen waar het maatschappelijke positie en aanzien betreft.[4]

Zo rond 500 v. Chr. komen er andere groepen in beeld die het Italisch schiereiland bevolken. De antieke auteurs schetsen een beeld van een politiek onrustige

periode waarin het expanderende Rome zich geconfronteerd ziet met een scala aan inheemse volken.[5] Niet minder dan dertig afzonderlijke bevolkingsgroepen passeren in de loop der tijd de revue, elk van hen geassocieerd met een specifiek bewoningsgebied. Zo lezen wij over de Veneti in noordoost Italië, over de eerder genoemde Latijnen, Etrusken en Sabijnen en de Falisci, de Aequi, de Marsi, de Hernici en de Volsci die de centraal Italische regio's richting de Thyreense zee bewonen; wij lezen over de Umbri en de Piceni in het huidige Umbrië en de Marken en meer naar het zuiden, langs de Adriatische kust, over de Praetutii, de Vestini, de Paeligni, de Marrucini en de Frentani en langs de Thyreense kust, over de Aurunci en de Campani. In het centrale Apennijnse gedeelte vervolgens, tussen de Abruzzen en Campanië, manifesteren zich de Samnieten die zich op hun beurt weer onderscheiden in verschillende stammen waaronder de Carecini, de Pentri, de Hirpini en de Caudini. En ten slotte zijn er, verder naar het zuiden, de Lucani, de Enotri en de Bruttii, en in Apulië, de Iapigi, de Dauni, de Peuceti en de Messapii. Een caleidoscoop aan exotische namen waaraan er ongetwijfeld nog meer kunnen worden toegevoegd.

Het pre-Romeinse Italië kenmerkte zich dus kennelijk door een grote etnische diversiteit. Het telkens terugkerende vraagstuk hierbij is: kunnen wij deze historische overlevering koppelen aan datgene wat wij als archeologen vinden? Met uitzondering van een enkele inscriptie zijn er namelijk geen schriftelijke getuigenissen van deze groepen zelf bewaard gebleven waardoor wij niet weten wat ze van zichzelf dachten en hoe zij zichzelf noemden. Het zijn vooral de Romeinse auteurs die ons niet alleen over hun bestaan, maar ook over hun gebruiken en gewoontes informeren.

De moderne onderzoeker moet het dus doen met een eenzijdig beeld dat bovendien gecreëerd is in een periode waarin de etnische differentiatie al grotendeels is opgegaan in de culturele en politieke eenheid van het Romeinse rijk. Het is tevens het beeld van de supermacht die zijn identiteit versterkt of zelfs legitimeert via de creatie van een beeld van de ander. Kortom het is het beeld van de buitenstaander of toeschouwer die vanuit eigen perspectief de ander beschrijft, wat leidt tot voor de hand liggende stereotypen die in veel gevallen negatief uitvallen. Zo hadden de Etrusken en Umbriërs een reputatie van decadentie en verwijfdheid, terwijl veel van de centraal Apennijnse Italiërs gezien werden als barbaren en verraders. Latijnen en Sabijnen daarentegen, als respectievelijke stichters en eerste

koningen van Rome, hadden een veel positievere pers. Binnen de omschrijvingen van de diverse bevolkingsgroepen is er sprake van een onmiskenbare hiërarchie die tevens van invloed kon zijn op iemands maatschappelijke positie en aanzien. Republikeinse families in Rome ontleenden bijvoorbeeld prestige aan hun Latijnse en Sabijnse identiteit die zij op munten adverteerden.[6]

Er zijn daarnaast ook voorbeelden bekend van Romeinse aristocraten met *cognomina* die naar hun specifieke Italische achtergrond verwezen, zoals bijvoorbeeld Sabinus, Tuscus en Lucanus.[7] Een van de bekendere Romeinen wiens reputatie direct gerelateerd werd aan zijn etnische afkomst was Cato de Oudere, bekend om zijn discipline, soberheid en deugdzaamheid, eigenschappen die gerelateerd werden aan zijn Sabijnse afkomst.[8] En wat te denken over de vermelding bij Plutarchus dat Cicero verwant zou zijn aan de machtige Volskische koning Tullus Attius – een verwantschap waar Cicero zelf, om wellicht begrijpelijke redenen, gezien de onbetrouwbare reputatie van de Volsken, nooit naar verwijst.[9] Hij heeft het alleen over de herkomst van zijn familie uit Arpinum, dat overigens bekend stond als een Volskische stad. Elitefamilies exploiteerden – of maskeerden – dus welbewust hun etnische afkomst in relatie tot hun sociale en politieke carrière. Of nu de herkomst geconstrueerd was of niet, Italische etnische identiteit was in de late Republiek een realiteit.

Als we nu weer terugkeren naar de huidige discussie rond archeologie en etnische identiteit, dan lijkt er sprake te zijn van een opmerkelijke tweedeling. Enerzijds is er de afwijzing van het idee dat materiële cultuur gezien zou kunnen worden als culturele expressie van de etnische groepen die traditioneel aan specifieke gebieden worden toegeschreven. De vertegenwoordigers van dit standpunt zijn veelal afkomstig uit de Angelsaksische hoek.[10] Aan de andere kant is er het besef dat het noodzakelijk is de omstandigheden te onderzoeken waarin aspecten van de materiele cultuur actief en strategisch gebruikt kunnen worden om etnische grenzen te creëren dan wel te markeren. Zoals gezegd, vooral in gevallen van confrontatie, overheersing en onderdrukking zijn etnische manifestaties voor de hand liggend. In het laatste geval kan men spreken van een proces van etnogenese waarin, onder druk van buitenaf, een groeiend proces van zelfbewustzijn ontstaat dat gepaard gaat met het zichzelf profileren. Ik schaar mijzelf onder de onderzoekers van de laatstgenoemde onderzoekslijn.

Het is het antieke Satricum – hoe kan het ook anders vandaag – dat, zoals wij zullen zien, een illustratief voorbeeld biedt van een dergelijke manifestatie van etnische identiteit. Deze van oorsprong Latijnse nederzetting, gelegen 60 km ten zuiden van Rome, kenmerkt zich door een rijk archeologisch archief dat met name in de zevende en zesde eeuw v. Chr. getuigt van een grote culturele dynamiek, die haar meest in het oog springende expressie vindt in de actieve toe-eigening van diverse culturele invloeden.[11] Een goed voorbeeld is het grote tempelcomplex gewijd aan de Latijnse godin Mater Matuta. Dit vertoont in drie opeenvolgende bouwfases zowel qua architectonische aanleg als qua decoratieve aankleding, invloeden uit respectievelijk de Etruskische, Campaanse en Groot-Griekse wereld. Het gaat daarbij niet om een letterlijke overname van culturele elementen, maar veeleer om toepassingen en vertalingen hiervan naar de eigen smaak. In alledrie de gevallen betreft het unieke exercities en bekleedt Satricum een pionierspositie in de Latijnse wereld. Het 'open' karakter van de stad, dat wil zeggen de aanwezigheid van en uitwisseling met mensen van diverse culturele achtergrond, blijkt daarnaast ook uit de vele exotische graf- en cultusobjecten.

Nog illustratiever zijn wellicht de inscripties die een daadwerkelijke aanwezigheid van 'vreemdelingen' of niet-Satricanen in de nederzetting veronderstellen. Ten minste vier van de negen inscripties die het onderzoek in Satricum heeft opgeleverd, verwijzen naar deze gasten. De oudste is een Etruskische inscriptie, gegraveerd op de binnenzijde van de rand van een bijzondere bucchero drinkschaal.[12] De inscriptie verwijst naar een zevende-eeuwse aristocraat afkomstig uit Cerveteri, Laris Velchainas, bekend van een identieke inscriptie uit zijn eigen stad. Het tweede voorbeeld is de bekende Lapis Satricanus met daarop een laat zesde-eeuwse Latijnse inscriptie in een Faliskisch, Sabijns of lokaal Latijns dialect met de naam van Poplios Valesios.[13] Zonder nu uitgebreid in te gaan op de tekst, getuigt deze inscriptie, die goed is voor een kleine bibliotheek aan publicaties, in elk geval van de aanwezigheid van een niet-Satricaan, een Romein van belangrijke status die door zijn volgelingen geëerd werd met een openbaar monument. De derde inscriptie, die verwijst naar de aanwezigheid van 'anderen', is van een geheel andere aard. Het betreft een eenregelige, als 'Volskisch' geïdentificeerde zesde-eeuwse inscriptie, met waarschijnlijk een eigennaam, gesteld in Osco-Umbrisch dialect op een loden amulet in de vorm van een miniatuurbijltje dat in de vijfde eeuw als grafgeschenk aan een dode was meegegeven.[14] De vierde epigrafische getuigenis van de aanwezigheid van niet-Satricanen in de nederzetting ten slotte, betreft een

geschilderd opschrift van een Latijnse wijformule in het Grieks gesteld op een laat vierde-eeuwse zwart geverniste votiefvaas.[15] Alleen al op grond van deze inscripties kunnen wij stellen dat Satricum bezocht werd door vreemdelingen afkomstig uit verschillende gebieden en als zodanig getuigt van een culturele dynamiek die inherent is aan de strategische positie van de stad op een kruispunt tussen Etrurië en Campanië en tussen het kustgebied en het binnenland.

Zoals gezegd vormt de inscriptie op het loden bijltje een uitzondering door zijn status als grafgift, wat duidt op een geheel andere vorm van aanwezigheid in Satricum dan die van zomaar een bezoeker van het heiligdom of van een gast van de lokale aristocratie. Het is de context die in dit geval veelzeggend is en die aanleiding is geweest voor een lange discussie ten aanzien van de betekenis van het object in het grotere verband, dat wil zeggen het grafveld waarvan het betreffende graf deel uitmaakte.[16] Er zijn er die het bijltje als toevallig, exotisch object wegredeneren, er zijn er ook die het bijltje zien als een van de argumenten voor een veranderde etnische samenstelling van de bevolking die Satricum in de vijfde eeuw v. Chr. bewoonde. Dat de historische traditie bij deze discussie een rol speelt, is een gegeven. De vijfde en vierde eeuw in midden Italië is een periode van constante oorlogsactiviteiten en schermutselingen die in *welk archeologisch interpretatiemodel dan ook* een fundamentele rol spelen. Het zijn immers de Volskische invallen waaraan de economische achteruitgang en ontvolking van de Latijnse regio worden gekoppeld, het zijn ook de Volsken die Latijnse steden zouden hebben verwoest en het zijn de Volsken, alsook de Sabijnen, Hernici en de Aequi, op wie de Romeinen overwinningen boeken. De bronnen staan er bol van en Satricum vervult daarin een belangrijke rol.

Maar ook archeologisch gezien biedt de Satricaanse nederzetting ruimschoots aanwijzingen die duiden op een fundamentele culturele verandering van de samenleving die naar mijn idee alleen in het kader van nieuwe bewoners verklaard kan worden. Naast de inscriptie is het meest indicatieve element in dit verband waarschijnlijk wel het grote aantal begravingen dat zich binnen de stadsgrenzen, op volstrekt nieuwe locaties manifesteert. Op zeker drie verschillende plaatsen binnen de stad, waaronder zelfs op de akropolis aan de voet van het centrale heiligdom, zijn dezelfde typen graven aangetroffen.[17] De totale gemeenschap die tot nu toe in beeld is gebracht, bedraagt meer dan 250 individuen, een bescheiden aantal

dat echter steeds groter wordt dankzij de nieuwe terreinen die vrijkomen voor archeologisch onderzoek.

De voorlopige en inmiddels door velen gedeelde conclusie is, dat het hier inderdaad moet gaan om niet-autochtone bewoners van Satricum die zich de stad hadden toegeëigend en die vervolgens op geheel eigen wijze het stadsareaal hebben gebruikt – een beetje anders dan de Latijnen dat zouden hebben gedaan: de doden werden letterlijk *in* de stad begraven met veronachtzaming van traditioneel geldende regels ten aanzien van de scheiding van de wereld der levenden van die van de doden.

Zonder twijfel kan de ontdekking van de begraafplaatsen als opzienbarend gekarakteriseerd worden, niet alleen voor Satricum, maar ook voor de rest van de kustvlakte van Latium die vanaf circa 600 v. Chr. gekenmerkt wordt door een opmerkelijke afwezigheid van formele grafvelden. Daarbij komt dat de vijfde en vierde eeuw v. Chr. tot dan toe in nevelen gehuld waren door de afwezigheid van archeologische resten en te boek stonden als een duistere periode. Het gangbare idee is dat dit gebied, ten gevolge van veel militaire confrontaties, in verval was geraakt en de steden waarschijnlijk waren verlaten. Tegen deze achtergrond biedt Satricum vooralsnog als enige stad in de Pontijnse vlakte een ander verhaal. Het archeologisch onderzoek heeft aangetoond dat de vijfde- en vierde-eeuwse nederzetting in elk geval bewoond moet zijn geweest, en wel door een eenvoudige, maar goed georganiseerde gemeenschap die over een lange en continue periode zijn doden volgens eigen rituelen begroef. Dat het hierbij gaat om waarschijnlijk dezelfde mensen als degenen die in de bronnen vermeld worden als grote boosdoeners in de regio, de primitieve en onbeschaafde Volsken, is een voor de hand liggende optie. De vraag is echter: hoe primitief en hoe onbeschaafd?

Maar eerst: waar komen die Volsken vandaan? Geheel in overeenstemming met het eerder geschetste beeld van open samenlevingen, zullen Satricum en andere Latijnse steden in de voorafgaande zesde eeuw onder hun bewoners mensen van verschillende etnisch-culturele herkomst hebben gekend. Deze steden, maar ook de omringende regio, moeten vooral ook op bergbewoners grote aantrekkingskracht hebben uitgeoefend. Het is niet ondenkbaar dat de verschillende verwijzingen in de bronnen naar een Volskische aanwezigheid in de vlakte al in de zesde eeuw v. Chr., begrepen kunnen worden tegen de achtergrond van een langdurige en vreedzame infiltratie van de lokale gemeenschappen door kleinere groepen van

bergbewoners van onduidelijke etnische achtergrond. Het idee echter van een massale Volskische invasie in de Pontijnse vlakte, komende vanuit de Apennijnse bergen, is een volstrekt moderne mythe die sinds de jaren dertig van de vorige eeuw heeft postgevat, zonder dat hiervan in de antieke geschriften melding wordt gemaakt.[18]

Het is daarentegen niet ondenkbaar dat diezelfde groepen mensen, afkomstig uit de bergen, op een gegeven moment de weg vrijmaakten voor nieuwe groepen, waardoor zij de oorspronkelijke bevolking in aantal overstegen, mogelijk ook belangrijkere posities konden gaan bekleden of zelfs openbare taken kregen toebedeeld.[19] De analogie met onze huidige maatschappij ontgaat u vast niet. Dergelijke conclusies verklaren in elk geval dat diverse belangrijke Latijnse steden in de bronnen al in de zesde eeuw v. Chr. aan de Volsken worden toegeschreven zonder dat er sprake is van enige militaire inname van deze steden.[20]

Voedsel in de vorm van graan – de voornaamste reden voor de aanwezigheid van de bergbevolking in de vlakte – zal ook de belangrijkste reden zijn geweest van het uiteindelijke miltaire conflict tussen deze groepen bergbewoners en Rome. Voor een stad als Rome, verkerend in een periode van sociale onrust, voedseltekorten en pest, vormde de massale aanwezigheid van deze groepen waarschijnlijk een bedreiging voor haar geprivilegeerde postie in het Latijnse gebied. Wie de graantoevoer beheerste, had alle touwtjes in handen. Livius licht in dit geval een tipje van de sluier op wanneer hij verhaalt over Romeinse delegaties die er tot tweemaal toe op worden uitgestuurd om de graanvoorraden van Rome aan te vullen, al in 508 v. Chr. en nog een keer, 16 jaar later, in 492.[21] In beide gevallen wordt gerefereerd aan de Volsken die kennelijk de graantoevoer beheersen. Alleen in het eerste geval kunnen de Romeinen graan bij de Volsken opkopen; in het tweede geval, officieel inmiddels in oorlog met deze Volsken, moeten zij langs het vijandig gebied om hun graan overzee te halen vanuit zuidelijker gelegen gebieden.

Het eerder geschetste scenario van een harmonieuze samenleving van bergbewoners en Latijnen zal zich rond 500 v. Chr., onder invloed van het expanderende Rome en de politieke allianties die de stad met de Latijnse steden aanging, fundamenteel hebben gewijzigd. Het is niet onmogelijk dat inwoners met een andere culturele achtergrond zich steeds bewuster werden van hun oorspronkelijke 'anders-zijn', hier ook op aangesproken werden en letterlijk tot 'de ander' werden gemaakt. Dit kan een reden zijn waarom zij zich ook steeds meer gingen profile-

ren als een afzonderlijke groep, hetgeen uiteindelijk in ruimtelijke zin tot uitdrukking werd gebracht doordat zij zich het stadsgebied toe-eigenden en zich letterlijk zichtbaar maakten door het aanleggen van begraafplaatsen middenin de stad.

Dat een dergelijk proces in veel gevallen gepaard ging met de nodige militaire confrontaties, die tot gewelddadige overnames van sommige steden leidden, ligt voor de hand. Livius heeft dit voor zijn tijdgenoten in een tot de verbeelding sprekend verhaal gegoten, waarbij het beeld van de tegenstander niet anders kon worden ingevuld dan dat van een ongeorganiseerde, primitieve vijand. Om met Livius te spreken '*Volsci, ferocior ad rebellandum quam bellandum gens*'[22] of wel 'Volsken, [een volk] woester in opstand dan in oorlog voeren' – een zeer hardnekkige tegenstander die het de Romeinen gedurende 150 jaar bij voortduring lastig maakte. Dat het daarbij om enorme massa's mensen moet zijn gegaan, blijkt uit de vele duizenden die in de bronnen genoemd worden. Hoewel zonder twijfel zwaar overtrokken, illustreren de aantallen de Romeinse perceptie van hoe de vlakte overspoeld was met mensen uit de bergen. Er was echter wel een Romeinse generaal voor nodig, de overgelopen Gnaeus Marcius Coriolanus, om deze aantallen te organiseren. Aan het hoofd van een Volskische strijdmacht wist deze stad op stad in te nemen, waaronder Satricum in 488 v. Chr., en zelfs Rome in grote moeilijkheden te brengen.[23]

Ik switch weer even met u naar het heden. De ontdekking door Nederlanders van de Volsken in Satricum heeft bij Italiaanse archeologen geleid tot een ware zoektocht naar Volsken in het berggebied dat gezien wordt als hun bewoningsgebied in de zesde eeuw v. Chr.: de midden-Lirisvallei en directe omgeving, gelegen in het directe achterland van Latium, met daarin Volskische steden zoals Arpinum – Cicero's geboorteplaats –, Sora en Fregellae. Het resultaat is onder andere dat de meeste archeologische vondsten daar nu door een Volskische bril worden gezien. Het is wellicht niet te ver gezocht om ervan uit te gaan dat ook hier kwesties van etniciteit op de achtergrond weer een rol spelen. Het feit dat Nederlanders als eersten de Volsken hebben ontdekt, is moeilijk verteerbaar als je er zelf jaren lang met de neus op hebt gezeten. Identiteit uit zich immers ook in de behoefte om de eigen cultuur af te bakenen en om de ontdekking van de hoogtepunten daarbinnen als eigen verdienste te beschouwen. In die zin is het pijnlijk wanneer topvondsten en tot verbeelding sprekende schatten uit het eigen verleden door 'anderen' ontdekt worden. Zo paste het bijvoorbeeld niet in de Turkse visie om het vorstengraf

van Antiochos I op de Nemrud Dağ, het Turkse nationale symbool bij uitstek, door Nederlanders te laten ontdekken.[24] De 'eigen' vorst zou dan altijd in één adem genoemd moeten worden met een ander, in dit geval de Nederlandse ontdekker. Zo geldt dat ook voor de Volsken en, dichter bij huis: hoe zouden wij het vinden als de eerste Bataaf door een Italiaan ontdekt zou worden. Waarschijnlijk zouden we er, na de eerste schok, niet zo mee zitten, maar in de mediterrane wereld ligt dat nu eenmaal anders.

Hoe dan ook: de zoektocht naar Volsken is sinds een jaar of tien in volle gang en heeft geleid tot het afstoffen en uit de kast halen van oude documentatie en opgeslagen materiaal, en tot nieuwe opgravingen in het gebied van de midden-Lirisvallei, met verrassende en hier en daar geforceerde uitkomsten. Zo is inmiddels een ander Satricum, dat door Livius maar ook door Cicero genoemd wordt als een Volskische plaats in de Lirisvallei, geïdentificeerd als een heuveltop bij het huidige Castro dei Volsci – een veelzeggend toponiem, zonder dat daar overigens archeologisch overtuigende argumenten voor worden aangedragen.[25] Het bestaan van dit Satricum vormde eerder een van de argumenten voor de Volskische identificatie van ons eigen Satricum in de vlakte. Komend uit de bergen zouden de Volsken deze naam uit hun thuisland hebben meegenomen om de ingenomen stad in de vlakte te hernoemen.[26] De naam van 'ons' Satricum duikt namelijk pas in de bronnen op aan het begin van de vijfde eeuw v. Chr., terwijl de stad dan al een lange en rijke geschiedenis achter de rug heeft. De heuveltop bij Castro dei Volsci ligt zeer strategisch op de aansluiting van de rivierdalen van de Liris en de Sacco, de doorgangsroute bij uitstek tussen Campanië en Lazio en dus een logische plek voor een nederzetting. Behalve polygonale vestingsmuren en een enkele scherf is er echter weinig archeologisch materiaal voorhanden dat zou kunnen wijzen op een Volskische identiteit.

Anders is de situatie in de directe nabijheid van deze site, in het moderne Frosinone, het antieke *Frusino*. Hier zijn in de jaren zestig tijdens bouwwerkzaamheden in het centrum van de stad enkele graven ontdekt die qua grafgiften en begrafenisritueel grote overeenkomsten blijken te vertonen met de graven uit Satricum.[27] De grafgiften werden als het ware herontdekt in de magazijnen van het lokale museum. In het oog springend was vooral de overeenkomst van sommige vaasvormen die in het Latiale aardewerkrepertoire onbekend zijn. Het betreft een kleine voor-

raadpot met verticale handvatten, die met ruim dertig exemplaren veelvuldig vertegenwoordigd is in de graven in Satricum, en een amfoortje van zwart gebakken klei met als meest typerende kenmerk twee hoge, zogenaamde 'dubbelloopse' oren, uit Satricum eveneens met meer dan dertig exemplaren bekend.[28]

Behalve deze twee vaasvormen bevatten de graven in Frosinone ook andere, meer gangbare vormen, die overeenkomsten vertoonden met aardewerk in de Satricaanse graven. Los van de individuele parallellen in het aardewerk, was het vooral ook de samenstelling van de inhoud van de verschillende graven die getuigde van een onmiskenbare culturele relatie tussen beide steden. De geconstateerde relatie is onlangs, in 2005, bevestigd met de vondst van een grafveld met 48 nieuwe graven. Ook hiermee bestaan weer talloze overeenkomsten, zowel wat betreft de vorm van de vazen die er zijn gevonden als, meer algemeen, de samenstelling van de grafinhoud.[29]

De vondsten uit Frosinone vormen naar mijn stellige mening het overtuigende bewijs dat Satricum in de vijfde eeuw bevolkt werd door bergbewoners die hun eigen culturele gebruiken meenamen. Er zijn daarnaast natuurlijk ook verschillen. De graven in Satricum bevatten soms vazen die waarschijnlijk als een lokaal product gezien moeten worden, zoals de typische voorraadpot met gaatjes in de rand die niet voorkomt in Frosinone en ook elders in Latium onbekend is.[30] Verder lijkt het aardewerk van Frosinone over het algemeen iets archaïscher te zijn dan dat van Satricum en veronderstellen de opgravers een continuïteit met de voorafgaande periode. Een gidselement hierbij zijn de zogenoemde 'Alfedena amforen' met hun zeer herkenbare vormgeving die zowel in zevende- als zesde-eeuwse graven lijken voor te komen.[31] Dit type amfoor, genoemd naar zijn eerste vindplaats Alfedena – een groot grafveld in het Apennijnse binnenland – kende een grote verspreiding in het midden-Lirisgebied, met uitlopers naar de omringende binnenlandse gebieden.[32] Het nieuwe idee is nu dat de Lirisvallei de plaats van oorsprong van deze vorm is, in tegenstelling tot wat eerst werd gedacht, namelijk dat de vaasvorm van buiten het gebied afkomstig was.[33] De vazen zouden duiden op de eerste expressies van een regionale cultuur, die van de midden-Lirisvallei, en zouden als zodanig te beschouwen zijn als een lokale marker voor het betreffende gebied en van hieruit vervolgens verspreid zijn.

In relatie tot Satricum is het interessant dat de grafvulling van één van de vijfde-eeuwse Satricaanse graven twee mogelijke fragmenten van deze Alfedena amforen

bevatte, terwijl het vaastype zelf niet voorkomt in Satricum.[34] De vraag doet zich voor of deze fragmenten misschien bewust in het graf zijn meegegeven om een link met het herkomstland aan te geven. Ook in andere Satricaanse graven worden soms oudere scherven gevonden die niet tot het Latiale aardewerkrepertoire behoren. Het eerdergenoemde Satricaanse amfoortje met dubbelloopse oren lijkt in ieder geval een dergelijke symbolische link te hebben met het herkomstland. Ook de oorsprong van deze vorm wordt nu aan dit gebied toegeschreven, gezien zijn grote verspreiding in de midden-Lirisvallei. Er zou zich aan het eind van de zesde eeuw een lokale kleinere variant ontwikkeld hebben in Frosinone, dezelfde als die wij in de graven in Satricum tegenkomen, wederom als enige plaats in de vlakte.[35]

Terug nu naar Satricum, waar tot nu toe de meeste gegevens over deze Volsken met hun midden-Lirisvallei achtergrond zijn verzameld. In samenhang met elkaar kunnen deze gegevens een beeld geven van wat er in een periode van meer dan 100 jaar in de eens zo welvarende nederzetting gebeurde en hoe dit zich verhoudt tot het historische beeld. Vragen die daarbij voor de hand liggen zijn: wat voor soort mensen waren die Volsken eigenlijk? En, waar woonden ze? Maar ook, hoe zag Satricum eruit? Bestond de stad eigenlijk nog wel?

Het beeld dat wij uit de bestudering van de graven in Satricum krijgen, is in elk geval een ander beeld dan hetgeen de antieke bronnen ons willen doen geloven. Het ongeorganiseerde en primitieve karakter dat alleen onder leiding van een Romein, Coriolanus, in goede banen geleid kon worden, correspondeert bijvoorbeeld niet met het beeld dat uit de graven naar voren komt. Deze graven blijken systematisch en volgens vaste oriëntaties te zijn aangelegd en de doden zijn consequent begraven in eenvoudige, maar met zorg aangelegde graven[36] – altijd in een rechthoekige houten kist, ongeacht de leeftijd, vaak één dode per graf, maar ook met meer dan één in hetzelfde graf. Dit waren meervoudige begravingen die duiden op familierelaties die ook via elkaar oversnijdende graven tot uitdrukking konden worden gebracht. De graven waren niet rijk in die zin dat er kostbare objecten aan de overledenen waren meegegeven. De meeste doden waren voorzien van aardewerkgiften bestaande uit eenvoudige, waarschijnlijk lokaal gemaakte vazen, vooral schotels of etensbordjes en kookpotjes. Het gemiddelde aantal vazen per graf is 3 à 5, maar er zijn ook enkele graven met aantallen tussen de 20 à 30 vazen.

Wapens of spin- en weefgerei, aanwijzingen voor het geslacht van de dode, bleken slechts in beperkte mate aanwezig te zijn en het aardewerk bood wat dit betreft op het eerste gezicht ook weinig houvast. Desondanks blijken er voldoende aanwijzingen te zijn om onderscheid te kunnen maken tussen mannen-, vrouwen- en kindergraven. Opvallend hierbij is de speciale aandacht die is besteed aan de kindergraven. Vaak bleken dit de rijkste graven qua grafgiften te zijn, maar ook de enige graven waarvoor speciale objecten waren vervaardigd, zoals loden miniatuurwapens in de vorm van bijltjes en spiesen. Het loden bijltje met Osco-Umbrische inscriptie is bijvoorbeeld afkomstig uit zo'n kindergraf.

Het consistente beeld dat uit de begrafenisgebruiken naar voren komt, correspondeert met de resultaten van het onderzoek van het skeletmateriaal.[37] Dit heeft onder meer aangetoond dat er sprake was van een tamelijk evenwichtig dieet, waarin zowel groenten, granen als vlees vertegenwoordigd waren, en dat de tanden uitstekend verzorgd waren. Het grootste grafveld, de Zuidwest necropool, is gedurende meer dan 100 jaar – dat wil zeggen gedurende de vijfde en begin vierde eeuw v. Chr. – in gebruik geweest door dezelfde gemeenschap. Die moet een zekere economische groei hebben doorgemaakt, getuige de toename van het aantal vazen alsook de uitbreiding van het aardewerkrepertoire tegen het midden van de vijfde eeuw v. Chr. Naast het gebruikelijke servies bevatten sommige graven vanaf dat moment ook vaasvormen die gerelateerd kunnen worden aan de consumptie van wijn.

De analyse van de graven biedt een beeld van een goed georganiseerde gemeenschap die in relatief rustige omstandigheden een bestaan kon opbouwen. Dit gegeven correspondeert opvallend genoeg met de historische situatie zoals die uit de bronnen naar voren komt. Na de heftige confrontaties tussen Romeinen, Latijnen en Volsken in en rondom Satricum aan het einde van de zesde en het begin van de vijfde eeuw, verschoof het strijdgewoel tijdelijk naar andere gebieden, waardoor Satricum buiten schot bleef en lange tijd uit het historische beeld verdween. In deze periode kon de nieuwe gemeenschap zich in alle rust ontwikkelen, wat zich ook laat aflezen uit de ruimtelijke organisatie van het grafveld. Bovenaan de heuvel liggen de individuele en waarschijnlijk oudste graven, die weinig tot geen grafgiften bevatten. Heuvelafwaarts verandert dit beeld: de graven liggen hier in een veel complexere structuur, waarbij familierelaties tot uitdrukking zijn gebracht in clusters van over elkaar heen aangelegde graven. Deze vertonen intern ook weer een verrijking in de vorm van een toename van het aantal grafgiften en uitbreiding van

het aardewerkrepertoire door de tijd heen. In het vijfde-eeuwse Satricum moet het dus redelijk goed wonen zijn geweest.

Op de andere, eerder gestelde vragen – waar deze mensen in het antieke Satricum dan woonden en of de stad als zodanig nog functioneerde – is het moeilijker een antwoord te geven. In een soort *common sense*-redenering heb ik eerder gesuggereerd dat de Volskische bewoners van Satricum gebruikmaakten van wat zij aantroffen, namelijk de archaïsche huizen van hun Latijnse voorgangers.[38] Uit zeer recent onderzoek blijkt echter dat sommige van deze huizen al veel eerder buiten gebruik waren geraakt en misschien zelfs verwoest waren, mogelijk ten gevolge van de inname van Satricum door diezelfde Volsken. Opgravingen van een monumentale weg die het lagere stadsgebied van west naar oost doorkruiste en waarschijnlijk naar het heiligdom leidde, hebben aangetoond dat zowel de weg als de aangrenzende huizen in elk geval verwoest waren toen de Volsken hun doden daar begroeven.[39] In mijn reconstructie van een paar jaar geleden werd de mogelijkheid nog opengehouden dat de weg zijn functie had behouden en gebruikt werd als route waarlangs de graven werden aangelegd. De graven werden immers consequent naast de weg gevonden.[40] Inmiddels is gebleken dat een deel van de graven, behalve naast de weg, ook dwars door het plaveisel waren aangelegd en dat de weg dus naar alle waarschijnlijkheid zijn functie als belangrijke doorgangsroute en als weg naar het centrale heiligdom verloren had.

De nieuwste bevindingen zijn natuurlijk veelzeggend voor het beeld van de Satricaanse nederzetting en vormen in elk geval een onmiskenbare aanwijzing dat er in Satricum inderdaad iets fundamenteels veranderd was. Volgens het meest rigide scenario zou de gehele stad verwoest zijn, ware het niet dat we ervoor moeten waken verwoestingen op één bepaalde plek in de stad op het grotere geheel te projecteren. De mogelijkheid blijft daarom bestaan dat andere huizen niet verwoest waren of misschien wel gerestaureerd en alsnog gebruikt. We weten het gewoon nog niet.

Wat nu zo onverwacht is aan de graven door het wegniveau is het feit dat ze waarschijnlijk hebben toebehoord aan zeer welvarende personen. In twee van de graven bevonden zich twee grote transportamforen, ook wel bekend als Etruskische amforen, verwijzend naar hun plaats van herkomst. Deze getuigen niet alleen van de externe contacten die de Volskische Satricanen onderhielden, maar ook van een

bekendheid met de wijnconsumptie op het niveau van symposia, zoals gebruikelijk bij de aristocratie of elite. Dit blijkt onder andere ook uit de wijnschalen die eveneens in deze graven gevonden zijn. Spectaculair en volstrekt uniek is daarnaast een drinkschaal met aan de binnenkant een ingegraveerd paardje.[41] Hetzelfde welvarende beeld hebben wij ook al gezien in enkele graven in de Zuidwest necropool en lijkt daarnaast ook van toepassing te zijn op de graven op de akropolis van de stad. In totaal zijn intussen acht Etruskische amforen uit de graven verzameld – een uitzonderlijk grote hoeveelheid, uniek voor heel Latium.

De Volsken in Satricum zijn gedurende ongeveer een eeuw archeologisch 'zichtbaar'. Daarna verdwijnt de gemeenschap weer uit beeld, althans tot nu toe zijn er geen graven gevonden die dateren van na het begin van de vierde eeuw v. Chr. Het is het moment waarop de Romeinen Satricum weer op de Volsken veroverd hebben en de stad tot kolonie maken.[42]

Ter illustratie van hoe de Volsken ook letterlijk uit beeld verdwenen, kan de situatie op de akropolis dienen. Behalve de eerder genoemde graven die hier door mijn collega's uit Groningen aan de voorzijde van de tempels zijn gevonden, zijn er aan de andere kant van de heuvel twee grote concentraties van vijfde-eeuws aardewerk aangetroffen langs de binnenzijden van de fundamenten van een ouder, archaïsch gebouw.[43] De samenstelling en de datering van het materiaal wijzen op de inhoud van wederom een rijk graf uit het midden van de vijfde eeuw dat in dit geval echter geruimd lijkt te zijn. Het graf bevatte onder andere een bijzonder grote skyphos, waarschijnlijk afkomstig uit Zuid-Italië, die alleen al door zijn omvang uitzonderlijk genoemd kan worden. Dat men dat in de Oudheid ook vond, blijkt uit de vele restauratiegaten. Deze skyphos nu is in vele fragmenten gevonden, samen met de fragmenten van de andere vazen uit het graf, verspreid over de twee aardewerkconcentraties langs de muren. Dit wijst erop dat de grafinhoud eerst kapot is gegooid en de fragmenten vervolgens langs de muren van het huis zijn gedumpt, mogelijk ten behoeve van een betere afwatering van de fundamenten van het huis. De bewuste selectie echter van een specifieke grafinhoud is opmerkelijk en lijkt een boodschap in te houden. De vraag is natuurlijk welke? Gaat het hier om een rituele handeling om de ongewenste Volskische bewoners van Satricum uit de herinnering te wissen, een *damnatio memoriae*, of gaat het juist om een rituele herbegraving op een manier die zich in onze hedendaagse beleving niet laat duiden? In elk geval kunnen wij constateren dat de aardewerkconcentraties

daarna zijn afgedekt met systematisch neergelegde grote dakpannen en dat de post-Volskische bewoners, Latijnen dan wel Romeinen, letterlijk op de resten zijn gaan wonen.

Beide situaties, zowel de graven in de weg alsook het geruimde graf op de akropolis, illustreren naar mijn idee keerpunten in de lange bestaansgeschiedenis van Satricum die op een opmerkelijke manier corresponderen met de periode van de historische aanwezigheid van de Volsken in de stad. Beide getuigen van een letterlijke breuk met het verleden – de eerste in de zin van een Volskische bezetting van het Latijnse Satricum, de tweede in de zin van een verdwijning of zelfs verdrijving van diezelfde Volsken.

Kunnen we nu, terugkomend op het centrale thema van mijn lezing, stellen dat de aard van deze groep tijdelijke bewoners van Satricum inderdaad zo primitief was als de bronnen ons willen doen geloven? Ik denk het niet. De groep die de verbannen Romein Coriolanus nodig had om de strijd tegen diezelfde Romeinen succesvol te laten verlopen, blijkt zich, zoals ik hoop te hebben aangetoond, op eigen terrein uitstekend te hebben georganiseerd.

Moeilijker wordt het echter om vast te stellen in welke mate zij beschaafd of onbeschaafd waren. Als we uitgaan van het idee dat onbeschaafd zijn gelijkstaat aan het niet aangepast zijn aan de normen van de eigen maatschappij, zoals bij ons bijvoorbeeld zou gelden als je je vuilnis van het balkon gooit of rechts inhaalt op de snelweg, dan lijkt er in het geval van Satricum sprake te zijn van een tegenstelling. Aan de ene kant is er bij de Volsken de zorg voor de doden, die in wezen niet anders was dan bij de Latijnen of welke andere Italische bevolkingsgroep dan ook, aan de andere kant richtten zij begraafplaatsen in op plaatsen waar geen Latijn zijn doden ooit zou neerleggen. Ook al functioneerde de stad niet meer als voorheen, de doden zouden in een Latijnse context altijd gescheiden worden van de levenden en zeker niet aan de voet van de centrale tempel worden begraven, de sacrale plek bij uitstek, zelfs al was die tempel inmiddels vervallen of verwoest.

De omschrijvingen ‘onbeschaafd’ en ‘anders’ zijn dus in feite inwisselbaar. Het is afhankelijk van de historische context en de flexibiliteit van de eigen samenleving of men de ander negatief beoordeelt, dat wil zeggen ‘onbeschaafd’ noemt, of juist neutraal benadert, dat wil zeggen als gewoon anders ziet. In onze huidige wereld hebben wij er bij voortduring mee te maken. Tegelijkertijd zijn wij als nooit te

voren bezig met onze eigen etnische identiteit, en als we daar niet mee bezig zijn dan worden we er wel door anderen op gewezen. U kunt zich wellicht voorstellen hoe delicaat onze positie, als Nederlandse archeologen op een van de belangrijkste centraal-Italische sites, soms is. De wetenschap verbindt, de doelen komen in principe overeen, maar uiteindelijk zijn wij toch maar die 'anderen', de *olandesi*.

De Volsken van Satricum: zij vormen slechts een klein stukje in die grote en complexe puzzel van het pre-Romeinse Italië, maar lenen zich bij uitstek als casus voor een netelige kwestie als etniciteit. Ik ben mij bewust van het feit dat sommigen van u misschien een bekend verhaal hebben gehoord, maar gezien de actualiteitswaarde alsook de uitzonderlijke correspondentie tussen archeologie en historische overlevering, een weloverwogen keuze. Het verhaal van de Volsken staat natuurlijk niet op zichzelf, maar is een onderdeel van een veel groter proces waarin meer spelers meespelen dan de vanmiddag genoemde Volsken, Latijnen en Romeinen. Het zijn ook die andere groepen, zoals de Aequi of de Hernici, die binnen de nieuwe bijzondere leerstoel *Archeologie van pre-Romeinse culturen in Centraal Italië* een gezicht zullen moeten krijgen. Het is zaak de diverse bevolkingsgroepen behalve in relatie tot Rome, ook op zichzelf en in onderlinge relatie tot elkaar te bestuderen, al is het alleen maar omdat Italië in de Oudheid niet bestaat uit Rome en de rest.

Alleen de archeologie kan nuances aanbrengen in het eenzijdige en stereotype beeld dat ons door de antieke auteurs wordt aangedragen en alleen de archeologie kan dit beeld van zijn lacunes verlossen en in de juiste context plaatsen. Daarbij zou aansluiting gezocht moeten worden met het onderzoek van de andere archeologische leerstoelgroepen in Nederland, zoals die van de Vrije Universiteit en de Rijksuniversiteit Groningen. Deze zijn respectievelijk werkzaam in Apulië en Calabrië in het kader van een vergelijkbare problematiek, maar dan in relatie tot de interactie tussen inheems Italische bewoners en Griekse kolonisten. Het is een gebied waar enkele jonge collega's die nog niet zo lang geleden zijn afgestudeerd aan de UvA zich intussen al een plaats hebben verworven. Zij zijn inmiddels als onderzoekers in hun eigen regio's aan de slag gegaan, de een in Samnium, de ander in Campanië. De eerste zal precies over twee weken op deze plaats zijn proefschrift over heiligdommen en samenleving in Centraal-Zuid Italië verdedigen.[44]

Dat de opgravingen in Satricum gecontinueerd moeten worden, staat buiten kijf. Behalve als belangrijke leerschool voor de archeologische praktijk van onze

studenten, is het door de continuïteit van dertig jaar onafgebroken archeologisch onderzoek een van de best gedocumenteerde midden-Italische sites. De archeologische rijkdom, startpunt voor talloze wetenschappelijke onderzoeken op alle denkbare niveaus, stimuleert daarnaast ook de lokale bewustwording van het eigen archeologisch erfgoed. Ik heb de lokale landeigenaren inmiddels zo ver gekregen dat zij meedenken en – niet onbelangrijk – een fors aandeel leveren in de financiering van het archeologisch onderzoek en het behoud van archeologische vondsten. Er worden zelfs delen van wijngaarden voor opgeheven, waardoor telkens opnieuw verrassende archeologische ontdekkingen kunnen worden gedaan.

De belangstelling voor het behoud van het cultureel erfgoed is na jarenlange strijd inmiddels ook in Satricum aangeslagen, getuige de overkapping van de tempelresten op de akropolis en het dit jaar te openen museum aldaar met een tentoonstelling gewijd aan dertig Nederlands onderzoek in Satricum. Als zodanig sluit het Satricumproject in alle opzichten aan bij een van de onderzoeksspeerpunten van de Faculteit der Geesteswetenschappen van de Universiteit van Amsterdam. Op meer basaal niveau, ten aanzien van de voor archeologen zo typerende scherfjes, bieden de opgravingen uitgelezen mogelijkheden voor het onlangs gestarte onderzoeksproject bij de leerstoelgroep Archeologie, getiteld *New Perspectives on Ancient Pottery*, een samenwerkingsverband tussen de Universiteit van Amsterdam en de Stichting UTOPA. Satricum is in dit project vertegenwoordigd met drie onderzoeksassistenten en drie aio's. Het streven is om met de hiermee opgebouwde expertise in de nabije toekomst in Satricum een aardewerkinstituut in te richten, waarin zowel de technische als de restauratieve kant vertegenwoordigd zullen zijn.

Dames en heren, aan het eind gekomen van mijn oratie wil ik graag enkele woorden van dank uitspreken. Ik wil allereerst het bestuur van de Allard Pierson Stichting dankzeggen voor het voorstel tot instelling van de bijzondere leerstoel *Archeologie van pre-Romeinse culturen in Centraal Italië* en het voorstel mij voor deze leeropdracht bij de faculteit voor te dragen. Ik dank het Bestuur van de Faculteit der Geesteswetenschappen voor zijn toestemming deze bijzondere leerstoel in te stellen en zijn instemming mij hiervoor voor te dragen. Het College van Bestuur dank ik voor zijn uiteindelijke goedkeuring mij te benoemen.

Ik zou verder nog enkele mensen willen noemen die aan de basis hebben gestaan van mijn universitaire carrière en mijn passie voor de pre-Romeinse wereld

hebben gestimuleerd. Deze passie werd al vroeg gewekt toen ik als student Klassieke Archeologie aan de Vrije Universiteit tijdens veldwerk in Apulië in aanraking kwam met en aangetrokken werd door de Messapiërs en Japygiërs. Ik vond die Romeinen maar saai en voorspelbaar. Het is dankzij mijn docenten van toen, Douwe Yntema en Hans Boersma, dat ik beide werelden heb leren kennen. Dat het uiteindelijk midden Italië is geworden, is onder andere te danken aan mijn andere leermeester, Coen Stibbe. Op hete middagsessies in de magazijnen in Satricum kon hij gepassioneerd vertellen over de Volsken, en die passie heb ik van hem overgenomen, evenals de erfenis van het project waaraan hij dertig jaar geleden niets vermoedend begon en waardoor de Volsken na 2000 jaar letterlijk weer het daglicht aanschouwden.

Het was vervolgens het rotsvaste vertrouwen van mijn laatste leermeester, Herman Brijder, die mij op dit voorlopige eindpunt heeft doen aankomen. Onder meer dankzij zijn inspanningen kon het Satricum-project tot vandaag de dag gecontinueerd worden. Het is een project waar heel veel studenten, een groot aantal van u hier in de zaal aanwezig, zijn of haar eerste praktische ervaring heeft opgedaan – en dan bedoel ik vooral de archeologische – en waar nog vele studenten zullen volgen. Het is vooral dankzij de inzet van die studenten, ik denk inmiddels zo'n 750, dankzij hun enthousiasme en volharding, dat Satricum is wat het is. Het is een wereld waar nog plaats is voor vele nieuwe generaties studenten.

Ik heb gezegd.

Noten

1. Scriptie van Berta Buurman in het kader van een werkgroep pre-Romeinse volkeren in Italië.
2. Toespraak van prinses Máxima op 24 september 2007 in Den Haag bij de presentatie van het WRR-rapport (Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid), getiteld *Identificatie met Nederland*.
3. Smith 1986; Hall 1997; Hall 1998; Jones 1997; Cornell/Lomas 1997; Malkin 2001.
4. Farney 2007.
5. De belangrijkste antieke auteurs die ons informeren over het bestaan van de diverse pre-Romeinse bevolkingsgroepen zijn Polybius (ca. 200 – ca. 120 v. Chr.), Strabo (64 v. Chr. – 19 na Chr.), Titus Livius (59 v. Chr. – 17 na Chr.), Dionysius van Halikarnassus (60 v. Chr. – 7 na Chr.), Plinius de Oudere (23-79 na Chr.).
6. Farney 2007, pp. 49-53; 82-88.
7. Zie Kajanto 1965 over de Latijnse *cognomina*; Wiseman 1971, pp. 257-258 voor families met het *cognomen* Sabinus; Farney 2007, p. 35; pp. 88-97 over het gebruik en de populariteit van het *cognomen* Sabinus; *ibidem*, p. 146 over het gebruik van het *cognomen* Tuscus.
8. Farney 2007, pp. 105-111 over Cato's eigen bemoeienis in de creatie van het 'goede' Sabijnse imago.
9. Plutarchus, *Cic*. 1.2, over Cicero's voorvader Tullus Attius; vgl. Cicero's eigen woorden in *Leg.* 2.3 over de herkomst van zijn familie uit Arpinum.
10. Zie bijvoorbeeld Hall 1997 en de discussie in Hall 1998.
11. Zie voor een recent overzicht van de archeologische resten van het antieke Satricum en voor een synthese van de onderzoeksresultaten de tentoonstellingscatalogus *Satricum. Trenta anni di scavi olandesi*, Leuven 2007.
12. Colonna in M. Cristofani (red.), *Civiltà del Lazio primitivo*, Rome 1976, pp. 374-375.
13. Stibbe *et al*., Den Haag 1980.
14. Colonna 1992, pp. 125-128; Colonna 1995, pp. 3-20.
15. Nonnis 1991-1992, pp. 225-234.
16. Het bijltje is gevonden in een graf in de Zuidwest Necropool van Satricum; zie Gnade 1992, pp. 274-276.
17. Zie Maaskant-Klebrink 1992, pp. 101-105, voor de graven op de akropolis; Gnade 2002, pp. 49-50, 94-97, 101-133.
18. Zie bijvoorbeeld Devoto 1931.
19. Gnade 2002, pp. 142-143.
20. Steden als Velitrae, Antium, Ecetra en Pometia; zie Livius I, 53, 2; Dion.Hal. IV, 49,1; IV, 50,2.
21. Livius II, 9,6; II, 34,1-4.

22. Livius VII, 27,7.
23. Livius II, 39, 1-5; Dion.Hal. VIII, 14-36.
24. In de jaren 2001-2003 werd door de leerstoelgroep AAC van de UvA een begin gemaakt met de restauratie van de kolossale godenbeelden op de Nemrud Dağ. Onderdeel van het project vormde de opgraving van het graf van Antiochus I, waarvoor echter geen toestemming werd verleend door de Turkse overheid.
25. Livius IX, 12,5; IX, 16; XXVI, 33,10; Cic. *ad Q.fr.* III, 1,4; Bellini 2002; zie ook Cifarelli/Gatti 2007, pp. 25-26, 33; 38.
26. Gnade 2002, p. 152.
27. Zie Gnade 2002, pp. 129-132.
28. Stibbe in Gnade 1992, pp. 72-73; 79-83.
29. Cifarelli/Gatti 2007.
30. Steures in Gnade 1992, pp. 63-68.
31. Cifarelli/Gatti 2007, pp. 31-32.
32. Innico 2008, pp. 71-72.
33. Cifarelli/Gatti 2007, pp. 43, 44.
34. Gnade 2002, p. 92.
35. Zie Gatti/Cifarelli 2007, p. 41.
36. Gnade 1992; Gnade 2002, pp. 101-134.
37. Rubini in Gnade 1992.
38. Gnade 2002, 158.
39. Gnade in *Satricum. Trenta anni di Scavi olandesi* 2007, 71-72; Gnade 2009.
40. Gnade 2002, 94-97, 99.
41. Gnade 2009.
42. In 386 werd Satricum ingenomen door Marcus Furius Camillus (Livius VI, 8,1-10) en in 384 werd de stad een Romeinse kolonie (Livius VI, 16,6-7).
43. Gnade 2004, 270-272; Louwaard in *Satricum. Trenta anni di scavi olandesi*, 2007, 75-77.
44. Tesse D. Stek, *Sanctuary and Society in Central-Southern Italy (3rd to 1st centuries BC). A Study into Cult Places and Cultural Change after the Roman Conquest of Italy* (promotiedatum 10 december 2008).

Bibliografie

Bellini, G.R., Satricum Volscorum. *Un centro fortificato volsco nella Valle del Sacco*, in *Roma città del Lazio*, catalogo della mostra, Rome 2002, pp. 83-86

Cifarelli, F.M., S. Gatti, 'I Volsci: una nuova prospettiva'. In: *Orizzonti* 7, 2006, pp. 23-48

Colonna, G., 'La nuova iscrizione di Satricum'. In: *QuadAEI* 8, 1984, pp. 104-106

Colonna, G., 'Appunti su Ernici e Volsci'. In: *Eutopia. Atti del Convegno internazionale 'Nomen latinum'*, 4, 2, 1995, pp. 3-20

Cristofani, M. (red.), *Civiltà del Lazio primitivo*, Rome 1976

Cornell, T.J., K. Lomas (red.), *Gender and Ethnicity in Ancient Italy*, Londen 1997

Devoto, G., *Gli antichi italici*, Florence 1931

Farney, G.D., *Ethnic Identity and Aristocratic Competition in Republican Rome*, New York 2007

Gnade, M., *The Southwest Necropolis of Satricum. Excavations 1981-1986*, Amsterdam 1992

Gnade, M., *Satricum in the Post-Archaic Period. A Case Study of the Interpretation of Archaeological remains as Indicators of Ethno-Cultural Identity*, Leuven 2002

Gnade, M., 'Resoconto degli scavi olandesi a Satricum nel 2002'. In: G. Ghini (red.), *Lazio & Sabina* 2, 2004, pp. 265-272

Gnade, M. (red.), *Satricum. Trenta anni di scavi olandesi*, Amsterdam 2007

Gnade, M., 'Breve resoconto della ricerca a Satricum eseguita dall'Università di Amsterdam nel 2007'. In: G. Ghini (red.), *Lazio & Sabina* 5, 2009 [te verschijnen]

Hall, J.M., *Ethnic Identity in Greek Antiquity*, Cambridge 1997

Hall, J.M., 'Review Feature: J. Hall, Ethnic Identity in Greek Antiquity. In: *Cambridge Archaeological Journal*, 8.2, 1997, pp. 265-82

Innico, P.C., 'I corredi funerari della necropoli di Ominimorti nel museo archeologico di Atina. Un contributo alla definizione della 'cultura della valle del Liri'. In: C. Corsi, E. Polito (red.), *Dalle sorgenti alla foce. Il bacino del Liri-Garigliano nell'antichità: culture contatti scambi*. Atti del Convegno, Fosinone-Formia 10-12 novembre 2005, pp. 61-75

Jones, S., *The Archaeology of Ethnicity: Constructing Identities in the Past and Present*, New York 1997

Kajanto, I., *The Latin Cognomina*, Helsinki 1965

Maaskant-Kleibrink, M., *Settlement excavations at Borgo Le Ferriere , II, The Campaigns 1983, 1985 and 1987*, Groningen 1992

Malkin, I. (red.), *Ancient Perceptions of Greek Ethnicity*, Harvard University Press 2001

Nonnis, D., 'Una dedica alla Mater Matuta di Satricum'. In: *RendPontcAc* 44, 1991-1992, pp. 225-234

Smith, A.D., *The Ethnic Identities of Nations*, Oxford 1986

Stibbe, C.M. et al., *Lapis Satricanus. Archaeological, Epigraphical, Linguistic and Historical Aspects of the New Inscription from Satricum*, Den Haag 1980